

UNKNOWN LETTERS OF GERMAN SOLDIERS ON THE EASTERN FRONT FROM LVIV MUSEUM FUND: WAR TRENCH ROUTINE

We study the unknown letters of German soldiers and officers from the Eastern Front, which are kept in stock Lviv Historical Museum collection. The method of comparison with already published epistolary legacy of World War II is made of source analysis of museum documents.

Key words: *epistolary sources, front letters, Second World War, Eastern Front, Lviv Historical Museum.*

УДК «715» 355.241.2(477)«1944/1945»

Ігор Вєтров
(м. Київ)

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

Стаття присвячена початковому етапу відбудови підприємств військово-промислового комплексу на визволеній від нацистів території України. З'ясовуються масштаби збитків, заподіяних окупантами об'єкта цієї галузі, розкриваються труднощі відновлення виробництва. Показано внесок трудових колективів заводів ВПК у перемогу над ворогом.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, військово-промисловий комплекс, реєвакуація, відбудова.*

Військово-промисловий комплекс СРСР у 30-х на початку 40-х років розвивався найдинамічніше порівняно з усіма іншими галузями економіки. Це пояснювалося амбіційними геополітичними планами Й. Сталіна, для реалізації яких потрібні були добре озброєні й екіпіровані Збройні сили. Тому на шкоду аграрному сектору і соціальним програмам радянське керівництво сконцентрувало свої фінансові, матеріальні й кадрові ресурси на розбудові важкої індустрії, що становила фундамент ВПК.

Специфіка організації радянського військово-промислового комплексу визначалася природою командно-адміністративної системи, сконструйованої Сталіним. Досліджуючи «соціальний лад» у його більшовицькій версії, відомий американський історик Пол Григорі констатував, що радянська економіка була побудована й управлялася за галузевим принципом: «Подібна організація означала, що замовлення на продукцію і поставки виробленої продукції надходили від промислових міністерств та їх галузевих главків. На початку 1930-х років існувало тільки одне промислове міністерство – Вища рада народного господарства, наприкінці періоду (в 1941 р.) – промислових наркоматів було вже двадцять два. У 1932 році до складу НКВП^{*} входило тринадцять главків, а в 1938 році їх було вже тридцять чотири». Процес дроблення відомств тривав і надалі [1].

Ще до війни РНК УРСР прагнув перебрати контроль над промисловими об'єктами, що належали союзним наркоматам. Однак прагнення профільних наркоматів сформувати справжні «імперії» стали на перешкоді реалізації цих планів.

Початок війни супроводжувався подальшою централізацією, а також «спеціалізацією» наркоматів, які безпосередньо працювали на Збройні сили.

Після евакуації 1941–1942 рр. обладнання і частина кадрового складу інтегрувалися у виробничий процес у східних районах СРСР. У міру ж визволення України від гітлерівських загарбників та внаслідок продовження війни відновлення підприємство оборонного профілю відбувалося спорадично.

Відновлювальним роботам, як правило, передували обстеження й складання актів членами спеціальних комісій, до складу яких входили представники місцевих органів влади, керівники об'єктів, інженери, економісти, кваліфіковані робітники. Прикладом такого документа може слугувати акт про результати обстеження Запорізького заводу ім. Войкова Наркомату мінометного озброєння. 17 листопада 1943 р. комісія у складі директора заводу В. Платонова, головного інженера А. Бухаріна, головного бухгалтеря Д. Хайнацького, техніка В. Гудкова, робітників І. Волосунова й Д. Ворошко в результаті обстеження складала акт, у якому зафіксували збитки, що їх зазнав об'єкт під час війни.

На карб окупантів, які вступили до міста у листопаді 1943 р., списувалися зерно-фураж, чавун, кокс, кам'яне вугілля загальною вартістю 27 тис. руб., які належали заводу.

З наближенням радянських військ до Запоріжжя німецькі інженери вивезли з підприємства обладнання вартістю 18 тис. руб., а також 120 тис. руб з заводської каси. Щоправда, при цьому не вказано, що в період окупації фірма Альмана Карла Гюте привезла з Німеччини дещо застаріле устаткування (зокрема, 4 перевертальні формувальні машини, свердильний верстат, інструменти), про що повідомляв у своєму листі управляючий підприємства за німців А. Бухарін. 26 вересня 1943 р. за розпорядженням промислового відділу німецького міського комісаріату були вилучені транспортні засоби вартістю

* НКВП – Наркомат важкої промисловості.

29 тис. руб., у тому числі коні (24 тис. руб.).

13 жовтня в ході відступу німецькі військові частини підпалили виробничі споруди заводу, а також житлові приміщення. Пожежа завдала підприємству збитків на суму 2773 тис. руб., а загальні збитки, заподіяні окупантами, оцінювались у 2937 тис. руб. Завод втратив 12 приміщень виробничого призначення (25524 м³), 5 складів (6174 м³), житлових площ – 1 (648 м³).

В акті були вказані збитки, завдані виробничим потужностям, інфраструктурі, транспортним засобам, а також поданий перелік втрачених матеріалів, палива, сировини, сільськогосподарської продукції.

Документ завірили круглою печаткою Сталінського райвиконкому м. Запоріжжя й підписали голова виконкому та секретар [2].

Одеський насосний завод (директор А. Новиков, гол. інженер Г. Сахаров, парторг ЦК ВКП(б) І. Клевайтук) почали відбудовувати у вересні 1943 р. Відповідно до наказу Наркомату мінометного озброєння № 441 від 3 грудня 1943 р. були складені планові завдання з відновлення і розвитку підприємства. Основною номенклатурою продукції визначалися: парові насоси для бойових кораблів, відцентрові насоси, хімічна апаратура, спецвироби (фугасна авіаційна бомба ФАБ – 100). Річна програма, згідно з плановим завданням, окреслювалась у товарному вимірі у 7 млн руб. (до війни – 6 млн. руб.)

Відповідно до цього планового завдання коригувався план відбудовних робіт. Сума капітальних робіт становила 3 млн 500 тис. Титульний список на капітальні роботи розглянув НКМО. У I кварталі 1944 р. на капітальне будівництво було асигновано лише 200 тис. руб., які завод освоїв повністю.

Головним ускладненням у справі відновлення заводу та організації виробництва вважалися: 1. Відсутність будь-яких матеріалів (коксу, чавуну, інших металів, палива). За час відбудови завод зовсім нічого не отримав. 2. Брак транспортних засобів. На об'єкті була задіяна одна 1,5-тонна вантажівка, але і для неї не мали пального. Заводчани власними силами заготовили 1500 м³ лісу, та підвезти його на підприємство не змогли. У зв'язку з цим власна пилорама стояла без діла. 3. Гострий кадровий дефіцит. Завод не мав технічного персоналу, комерційного і постачального апарату, головний інженер не був затверджений наркоматом.

Будівельні роботи велися без технічного керівництва, інженера і начальника будівництва. Спроби директора вирішити ці питання у наркоматі й главку успіху не мали [3].

Дирекція Мелітопольського насосно-компресорного заводу (С. Лавров) у звіті про роботу підприємства за 1943–1944 рр. наводила такі дані. У I кварталі 1944 р. відновлені виробничі площі становили 592 м². На них завезли 5 одиниць обладнання, 3 з яких встановили. Заводські джерела потужністю 25 к.с. давали електроенергію, але її не вистачало.

Підприємство випускало тільки продукцію цивільного призначення (на суму 130,67 тис. руб.). Випуск товарної продукції становив 130,67 руб. (за планом – 300 тис. руб. валової – 152,7 тис. (за планом 300 тис. руб.) Продуктивність праці оцінювалась у 2780 руб.

На заводі працювали 117 робітників, 32 ІТП, 21 службовець, 29 учнів. Фонд зарплати становив 324,4 тис. руб. [4].

Реевакуація українських підприємств супроводжувалася зміною номенклатури продукції. Інколи, прибувши на місця попереднього розташування, на заводі налагоджували випуск того чи іншого асортименту, та в якийсь час надходила вказівка про нові завдання, що примушувало повністю перелаштовувати технологічний процес.

У таку ситуацію влітку 1944 р. потрапив колектив Мелітопольського насосно-компресорного заводу. 11 липня його директор Приходченко, готуючи облікову картку, доповідав заступнику секретаря ЦК КП(б)У з машинобудівної промисловості Вівдяченку, що згідно з наказом наркома НКМО підприємство одержало у квітні лише 8 одиниць обладнання з заводу № 701 (м. Челябінськ). Близько 90 одиниць основного устаткування з Китайського заводу отримати не вдалося, а його директор особливих зусиль для його відвантаження не вживав.

Через відсутність коштів на основному рахунку і на рахунку ОКСа*, а також фондів матеріалів (окрім 6 вагонів круглого лісу) відбудовно-ремонтні роботи практично зупинилися. За цей час вдалося поновити 175 м нафтопроводу від залізниці, прокласти 265 м вузькоколіїних, змонтувати вентилятор № 8 до вагранки, відремонтувати 2 житлових будинки площею 84 м². Отримане з інших підприємств устаткування ремонтувалось й готувалося до встановлення.

Колектив повністю підготувався до випуску ФАБ-100, виготовив кокілі, змірювачі та інше оснащення. Однак розпочати випуск потрібної фронту продукції заводчани не змогли внаслідок відсутності чавуну.

Наприкінці травня 1944 р. дирекцію заводу повідомили, що програма з виробництва авіабомб передавалась на інше підприємство, куди необхідно було передати і все підготовлене оснащення.

Одним з унікальних за профілем номенклатури виробництво вважався Одеський завод важкого вагобудування ім. П. Старостіна, який до війни виготовляв 100-тонні вагонні ваги, 15-тонні автомобільні, ваги типу Атлас-Карр-електровагон та іншу спеціалізовану продукцію.

Після визволення Одеси на підприємстві почалися відбудовні роботи. Директор заводу

* ОКС. (рос.) – отдел капитального строительства.

І. Спиридонов, гол. інженер А. Симановський парторг ЦК ВКП(б) М. Волохов у середині липня 1944 р. повідомляли до ЦК КП(б)У про майже повне відновлення площ ливарного, ковальського, вагоне-механічного цехів та заводської їдальні. З травня розпочалась виробнича діяльність: випуск вагів з матеріалів, що залишилися, та виконання різних замовлень для військ 3-го Українського фронту. У травні вартість вагової продукції становила 32580 руб, продукції для фронту 47473 руб, червні – відповідно, 58650 руб. і 10274 руб.

У липні колектив поповнили 120 осіб і кількість працюючих досягла 420 осіб. На цей час не існувало рішення уряду про включення заводу до числа діючих у рамках промислової програми, тому колектив продовжував виробництво традиційного асортименту, запчастин для тракторів (згідно з рішенням обкому КП(б)У), а також виконувати воєнні замовлення.

Одночасно велись роботи з відновлення модельного цеху й опорного господарства й силами заводчан проектувалося відновлення цехів.

Найвний парк металорізального обладнання був недостатнім, до того ж, – некомплектним. «Найвужчим» місцем дирекція вважала відсутність добувальних верстатів. Це стримувало виробництво в межах 10–15 % довоєнного. Крім того, гальмував нарощування темпів випуску продукції дефіцит електроенергії, оскільки підприємство не мало власних силових установок, а централізоване енергопостачання обмежувалося 23 кВт.

Наркомат мінометного озброєння вніс до ДКО два проекти рішень про повне відновлення роботи заводу за рахунок завезення вітчизняного й імпортного устаткування [5].

У звіті про хід відбудовних робіт на виробничу діяльність у 1944 р. дирекція Бердичівського машинобудівного заводу «Прогрес» (директор – М. Клименко) повідомляла, що під час відступу радянських військ з підприємства вдалося вивезти кольорові метали й частину готової продукції. Все обладнання (верстати, електричне, силове господарство) евакуювати не встигли, тому вивели з ладу і залишили.

Під час окупації на підприємство було завезено майже 300 верстатів з Франції і тут працювало 600 робітників. У ході відступу німці вивезли основне устаткування, цехи частково зруйнували, а територія заводу була завалена металобрухтом і розбитими німецькими танками. Окупанти пошкодили 1,5 км внутрішньозаводської залізниці, а також, 1 км вузькоколійки для вагонеток, все вагонеточне господарство (60 одиниць), господарські і соціальні об'єкти. Кількох працівників заводу карателі розстріляли (серед них – євреїв) [6].

До окупації завод виробляв широкий асортимент продукції: апаратуру для хімічної і цукрової промисловості, сільського господарства, а також воєнного призначення. На ньому працювали 1623 особи. У липні 1944 р. тут налічувалося 388 працівників (267 робітників, 53 ІТП, 68 службовців). Заводчани ремонтували військову техніку, транспортні засоби, виготовляли інвентар для сільськогосподарських робіт та інші вироби.

У І кв. 1944 р. було завезено 86 одиниць обладнання (встановлено 45) II кв. – відповідно 5 і 47. На відбудовні роботи у I кв. витратили 66,8 тис. руб, II кв. – 187,3 тис. руб. Якщо в першому кварталі з центральної подачі підприємство одержувало 18600 кВт електроенергії, а з власних джерел – 14286 кВт., то у II центрального постачання не було, а власні генеруючі потужності давали 37999 кВт.

У I кв. колектив випустив продукції воєнного призначення на 218,8 тис. руб., та 184,6 – цивільного, у II – відповідно на 395 тис. і 477 тис. руб. Продуктивність праці становила 1770 руб. у I кв. і 3782 руб. у II кв., а втрати від браку – відповідно 1,7 тис. і 7,9 тис. руб. на місяць. Лише один робітник не справлявся з виконанням планового завдання. Фонд заробітний плати становив 322,8 тис. руб. у I кв. і 516,9 тис. руб. – у II кв. [7].

Завод ім. Воровського (Мелітополь) за профілем спеціалізувався на виготовленні обладнання для елеваторів та млинів. Керівництво підприємства (директор М. Седунов, гол. інженер Ф. Штир'ов, парторг ЦК ВКП(б) П. Чумаченко) інформації про виробничу діяльність у III кварталі 1944 р. вказували, що випуск товарної продукції (елеваторне обладнання і замовлення Військово-повітряних сил) у цей період становив у грошовому вимірі 1 млн 500 тис. руб. На підприємстві у цей час працювало 637 робітників, 161 ІТП, 60 службовців [8].

Одним з пріоритетних напрямів розвитку ВПК і нарощування потужності радянських Збройних сил вважалося відродження авіаційної галузі республіки, що практично перестала існувати внаслідок евакуаційних заходів 1942 р., окупації та бойових дій.

Потрібен був рік, аби в Києві почав функціонувати завод № 473 Наркомату авіаційної промисловості СРСР (НКАП), який працював переважно на «оборону».

Труднощі початкового періоду відбудови – брак матеріальних та фінансових засобів, робочої сили (особливо кваліфікованої), інструментів, обладнання, невисока виконавська дисципліна – ускладнювали налагодження виробництва у столиці республіки, що вставала з руїн.

За 8 місяців завод виконав план зі стикування літаків на 83,5%, виготовлення запчастин – на 21,4%, виробництва іншої оборонної продукції – на 45,4%.

Діяльність цього об'єкта ВПК у 1945 р. мала два періоди: перший охоплював I квартал, коли головним завданням вважалося збирання машин серійного виробництва; другий (з II кв. до кінця року) – пов'язаний із впровадженням у виробництво гелікоптера конструкції Братухіна.

Існувало кілька факторів, що визначали все виробниче й господарське життя заводу, його техніко-виробничі й економічні показники.

До початку 1945 р. завод номінально вважався авіаційним підприємством. Не маючи встановленого профілю, підприємство займалося стикуванням літаків на аеродромах, агрегатів і деталей серійних заводів, майже нічого не виготовляючи на власній виробничій базі. Вся потужність парку обладнання обмежувалась 107 одиницями різнорідного, доволі зношеного устаткування, з якого практично можна було використати 12–15 металоріжучих верстатів. Робоча сила складалась у той час переважно з малокваліфікованих працівників і значною мірою була зайнята на аеродромі.

Комплектація підприємства обладнанням пов'язувалась з його надходженням з Німеччини. У жовтні 1945 р. прибув перший ешелон з верстатами, які встановили у цехах. Однак більшість цього устаткування виявилась некомплектною. Одночасно продовжувалися роботи з пристосування й утеплення приміщень.

Завод за цих умов міг працювати лише за тісної кооперації із суміжниками. Різноманітна номенклатура виробів потребувала оперативного переналаштування досить обмежених потужностей заводу та спеціальної підготовки виробництва. У результаті цього деякі вироби не могли бути повністю освоєні, а через їх невелику кількість економічний ефект виявився вкрай низьким, а в деяких випадках – від'ємним.

У 1945 р. завод № 437 одержав замовлення на виробництво таких деталей і такі види робіт: 1. Стикування літаків. 2. Виготовлення гелікоптера. 3. Виготовлення стабілізатора. 4. Виготовлення кіля. 5. Виготовлення керма поворотів. 6. Виготовлення керма висоти. 7. Виготовлення рами двигуна. 8. Виготовлення бензомаслобаків. 9. Виготовлення різних запчастин. 10. Ремонт літаків на заводських площах. 11. Ремонт літаків у польових умовах. 12. Підсилення крил. 13. Виготовлення злітних лиж.

Замовлення надходили на підприємство зі значними запізненнями та змінами й незрідка були несподіваними. Так, замовлення на I квартал заводчани одержали 12 лютого, II кв. – 28 квітня, III кв. – 3 серпня, IV кв. – 20 жовтня. Планові показники з праці й зарплати отримано відповідно 9 лютого, 29 квітня, 4 серпня і 23 жовтня.

У 1944–1945 рр. динаміку виробництва характеризували такі економічні показники:

Назва продукції	1944 р. (звіт)	1945 р. (план)	1945 р. (звіт)
1. Стикування літаків	944	300	215
2. Гелікоптер	–	12	–
3. Інша обор. прод.	1743	2060	2514
Всього оборон. прод.	11163	8560	4587
Цивільна прод.			
у т.ч. заводу № 5 (втор алюміній)	–	6376	4236
Предм. шир. вжитку	–	90	561
Всього товарна	12668	13120	11248
Всього валова	13603	14956	12442

Темпи відродження підприємств ВПК, як і решти об'єктів індустрії, безпосередньо залежали від організації постачання сировиною, будівельними та іншими матеріалами, обладнанням, інструментами, апаратурою, комплектуючими і запчастинами, електроенергією, паливом і пальним тощо.

Однак в умовах тривалої війни матеріальні ресурси були надзвичайно обмежені й спрямовувалися, в першу чергу, на вирішальні ділянки виробництва, що мали доленосне значення для держави і Збройних сил. Тому навіть об'єкти ВПК далеко не завжди одержували ліміти, необхідні для виконання покладених на них завдань.

Навіть об'єкти ВПК за тих обставин, що вказувалися, були збитковими. Так, завод № 473 у 1945 р. мав збитки від реалізації продукції в сумі 1664 тис. крб, у т.ч. від реалізації оборонної продукції – 1102 тис. крб.

Таким чином, ситуація що склалась на авіазаводі № 473, віддзеркалює умови, в яких відбувся процес відродження об'єктів військово-промислового комплексу, зокрема і важкої індустрії України та важкої індустрії загалом.

Література

1. Грегори Пол. Политическая экономия сталинизма – М.; РОССПЭН, 2008. – С. 227.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. оп. 23, спр. 1078, арк. 79–81.
3. Спр. 1078, арк. 159, 159 зв.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. оп. 23, спр. 1080, арк. 70.
5. Спр. 1081, арк. 139.
6. Спр. 1081, арк. 238, 239.
7. Спр. 1081, арк. 240–241 зв.
8. Спр. 1082, арк. 110.

Игорь Ветров

ВОЗРОЖДЕНИЕ ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА УКРАИНЫ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВОЙНЫ

Статья посвящена начальному этапу возрождения предприятий военно-промышленного комплекса на освобожденной от нацистов территории Украины. Выясняются масштабы ущерба, причиненного оккупантами объектам этой отрасли, раскрываются трудности восстановления производства. Показан вклад производственных коллективов заводов ВПК в победу над врагом.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, военно-промышленный комплекс, эвакуация, восстановление.

Ihor Vetrov

RENAISSANCE UKRAINIAN MILITARY-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE FINAL STAGES OF THE WAR

The article is devoted to the initial phase of the reconstruction of the military-industrial complex in the liberated from the Nazis in Ukraine. Investigates the extent of damages caused by invaders object of this industry are reported difficulty restoring production. Showing contribution MIC factory team to victory over the enemy.

Keywords: World War II, Ukraine, the military-industrial complex, reconstruction.

УДК 355.48:623.438.3

Володимир Горелов, Олександр Скрыбін
(м. Київ)

МУЗЕЙНИЙ ЕКСПОНАТ - ТАНК Т-III ПАНЦЕРВАФФЕ ВЕРМАХТУ ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ПЕРЕМОГИ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ НАД НАЦІЗМОМ У ЄВРОПІ

В статті показано історію виникнення теорій "бліцкригу" і "танкової війни" у гітлерівській Німеччині, виробництво її військово-промисловим комплексом танків Т-III та їх бойове використання на фронтах Другої світової війни у 1939–1945 рр.

Ключові слова: танк Т-III, Панцерваффе, Вермахт, теорія "танкової війни", окупація, наступ, оборона.

У зовнішній експозиції Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (далі - НУОУ) знаходиться музейний експонат з фондів Національного військово-історичного музею України – середній танк Т-III Панцерваффе – бронетанкових сил Вермахту нацистської Німеччини (рис. 1).

Цей унікальний експонат із складу танкових дивізій Вермахту показує рівень розвитку державної воєнної доктрини і військово-промислового комплексу нацистської Німеччини у другій чверті ХХ ст. [3, с. 31-32].

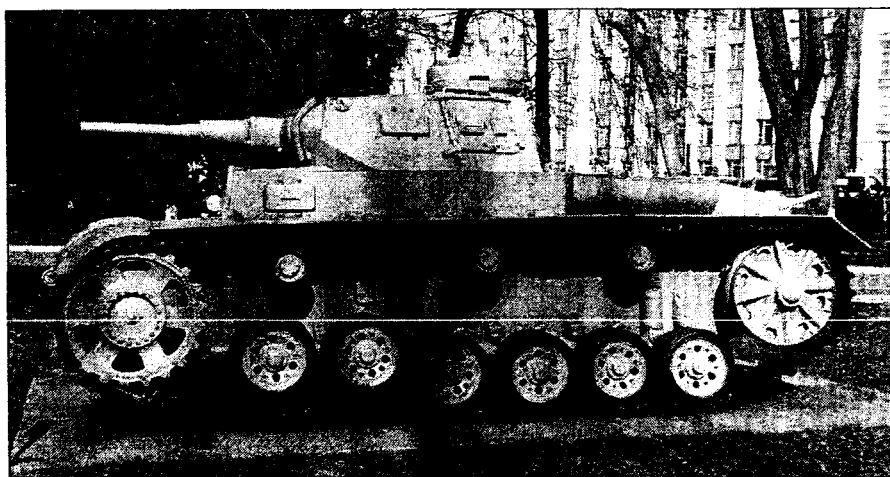

Рис. 1. Середній танк Т-III Панцерваффе Вермахту

Розвиток державної воєнної доктрини фашистської Німеччини у 1933-1939 рр.

Після Першої світової війни Німеччині не дозволялось мати збройні сили чисельністю більше 100